

Leszek Trząski , Agnieszka Polaczek* , Małgorzata Kopernik* , Paweł Łabaj* ,
Waldemar Szendera***

REWITALIZACJA MIEJSKICH PRZESTRZENI NADRZĘCZNYCH W POLSCE – OCENA PLANOWANIA I WDROŻEŃ W POŁUDNIOWEJ CZĘŚCI KRAJU

(artykuł dotyczy projektu REURIS 1CE050P3 w ramach programu Central Europe)

Streszczenie

Przedmiotem artykułu jest diagnoza stanu planowania i realizacji działań związanych z rewitalizacją dolin rzecznych w miastach południowej części Polski. Scharakteryzowano 21 przedsięwzięć rewitalizacyjnych, stosując metodę analizy i opisu, przygotowaną w ramach projektu REURIS, zaproponowaną przez partnera niemieckiego. Z analizy wynika, że przedsięwzięcia te pozostają w sferze przygotowania lub są na wstępnym etapie realizacji. W większości z nich ujawniono brak podejścia zlewniowego oraz niedostatek integracji zagadnień środowiskowych, społecznych, ekonomicznych i przestrzennych. Przedsięwzięcia rewitalizacyjne są podejmowane jako oddolne inicjatywy samorządów lub stowarzyszeń, w oderwaniu od działań administracji odpowiedzialnej za utrzymanie rzek i wdrażanie Ramowej Dyrektywy Wodnej. Brak jest wyspecjalizowanych instytucji doradczych i wspierających działania rewitalizacyjne. Nie wypracowano również procedur ani form współpracy między instytucjami zainteresowanymi rewitalizacją, jak też modeli współpracy z lokalnymi społecznościami.

Revitalization of urban river spaces – analysis of state-of-the-art in South part of Poland (article related to REURIS Project 1CE050P3)

Abstract

An object of the paper was the diagnosis of state of planning and realization of actions connected with revitalization of riverbeds in the cities of South Poland. 21 revitalization measures were characterized, applying the method of analysis and description prepared within frames of the REURIS project, proposed by German partner. The result of analysis is that these measures remain in sphere of preparation or on preliminary stage of realization. In majority of them, the lack of river basin approach was disclosed, as well as the shortage of integration of environmental, social, economical and land questions. The revitalization measures are undertaken as the proceedings from the rank initiatives of councils or the associations, in separation from actions of administration responsible for maintenance the rivers and the implementation of the Frame Water Directive. There is lack of the specialized advisory and supporting revitalization measures institutions. The procedures and the forms of co-operation between interested in revitalization institutions, as well as the patterns of co-operation with local communities were not worked out, also.

WPROWADZENIE

Miejskie rzeki były postrzegane przez dziesięciolecia, nie tylko w Polsce lecz w całej środkowej Europie, bardziej jako źródło problemów niż korzyści. Z uwagi na

* Główny Instytut Górnictwa.

** Ekspert zewnętrzny projektu REURIS.

to tereny nadrzeczne, chociaż są ważnymi, często jedynymi w mieście przestrzeniami otwartymi, mogącymi funkcjonować jako zielone, publicznie dostępne tereny parkowe i rekreacyjne, pozostają zdegradowane i porzucone.

Rewitalizacja, czyli aktywna ochrona i przywracanie takim terenom walorów przyrodniczych, krajobrazowych i użytkowych jest jednym z głównych rodzajów działań niezbędnych do kształtowania przestrzeni przyjaznej mieszkańcom miast środkowej Europy. W przeciwieństwie do tradycyjnej, konserwatorskiej ochrony przyrody, ochrona i kreowanie siedlisk przyrodniczych w miastach nierozdzielnie łączy się z udostępnianiem tej przestrzeni ludziom. Dlatego w ponownym zagospodarowywaniu takich terenów – czyli ich rewitalizacji – musi być uwzględniona kreacja lub ochrona zasobów bioróżnorodności z równoczesnym zapewnieniem dostępności do rekreacji; w niektórych przypadkach projekt rewitalizacyjny obejmuje także odtwarzanie dóbr dziedzictwa kulturowego – na przykład urządzeń hydrotechnicznych. Opisany kierunek rewitalizacji był w ostatnich latach przedmiotem kilku międzynarodowych projektów, lecz jak dotąd jedynie w odniesieniu do miejskich rzek „starej” części Unii Europejskiej. Przedsięwzięcia takie odpowiadają aspiracjom mieszkańców i użytkowników okolicznych terenów do życia w przestrzeni o wysokich walorach estetycznych, przyczyniają się do zwiększenia rynkowej wartości gruntów, a sam proces planowania i realizacji – przebiegający w warunkach konsultacji społecznej – jest okazją do umacniania demokracji w wymiarze lokalnym.

Gospodarowanie miejskimi przestrzeniami nadrzeczными wymaga równoczesnego rozwiązywania problemów środowiskowych i społeczno-gospodarczych, a czasem godzenia sprzecznych racji. Potrzebne jest więc wypracowanie takiego podejścia do rewitalizacji, które sprawdzałoby się w przypadku różnych miast i rzek, zawierałoby powtarzalny zestaw metod i procedur do skoordynowanej pracy specjalistów różnych dziedzin i do zapewnienia skutecznego udziału społecznego.

1. ZNACZENIE PROJEKTU REURIS

Istotą projektu (REURIS CE), koordynowanego przez Główny Instytut Górnictwa, jest wdrożenie strategii i działań nakierowanych na rewitalizację miejskich przestrzeni nadrzecznych (odtworzenie zasobów przyrodniczych i elementów dziedzictwa kulturowego) i na zrównoważone gospodarowanie zrewitalizowaną przestrzenią. Projekt jest realizowany do sierpnia 2011 roku, z udziałem partnerów z sześciu miast: Katowic, Bydgoszczy, Brna, Pilzna, Stuttgartu i Lipska. Obejmuje między innymi stworzenie zestawu metod/procedur obejmujących cały proces przygotowania i realizacji działań rewitalizacyjnych – od ogólnego rozpoznania warunków lokalnej zlewni, przez szczegółowe analizy dla poszczególnych fragmentów rzeki i jej doliny, prace koncepcyjne i projektowe, wdrożenie inwestycji, po monitoring i ocenę rezultatów wdrożenia. Inaczej niż we wcześniejszych zrealizowanych projektach środkowoeuropejskich, dotyczących rzek i przestrzeni nadrzecznych, w REURIS przewidziano pilotowe wdrożenia oraz wyciągnięcie wniosków zarówno szczegółowych, jak i uogólnionych z oceny rezultatów tych wdrożeń. Służy to stworzeniu powiązania między pracami badawczymi i praktyką zarówno inżynierską, jak i społeczną.

Po raz pierwszy w Europie Środkowej zostanie podjęta próba stworzenia, we współpracy transnarodowej, zasad rewitalizacji przestrzeni nadrzecznych, poparta ich wdrożeniem do praktyki.

Jednym ze wstępnych zadań projektu REURIS jest poznanie działań dotyczących planowania i wdrażania rewitalizacji w wybranych regionach Europy Środkowej. W niniejszym artykule przedstawiono stan przedsięwzięć w południowej części Polski.

2. REWITALIZACJA MIEJSKICH RZEK I PRZESTRZENI NADRZECZNYCH NA ŚWIECIE

Podejście łączące elementy poznawcze z praktyką wypracowano w USA, gdzie ochrona i rewitalizacja niewielkich miejskich rzek od lat jest sprzężona z gospodarką wodami deszczowymi. Zarówno na poziomie federalnym, jak i stanowym opracowano liczne dostępne poradniki i zbiory zasad (Centre for...; FISRWG; Schueler 2004; Schueler, Brown 2004). Znacznie mniejsze doświadczenie w tym zakresie ma Europa. Z udziałem państw „starej” Unii Europejskiej i Czech w ramach programu LIFE realizowano projekt SMURF skoncentrowany zarówno na gospodarowaniu miejską rzeką, jak i na metodach morfologicznej oceny cieków pod kątem możliwej rewitalizacji (Boitsidis, Gurnell 2006; Gurnell 2007).

Przedmiotem międzynarodowego projektu realizowanego w ramach 5. Programu Ramowego UE były zagadnienia społeczne związane z gospodarowaniem rzekami w miastach zarówno w aspekcie doskonalenia procedur udziału społecznego, jak i zarządzania zlewniowego (URBEM). Wykorzystanie rzek zlewiska Bałtyku jako dróg śródlądowych, ważnych dla rozwoju regionów i miast, było przedmiotem projektu realizowanego w ramach INTERREG IIIb (INWATER). Stres wodny, między innymi występujący na obszarach zlewni miejskich, był przedmiotem projektu realizowanego w ramach 6. Programu Ramowego UE (AQUASTRESS). Problemy ekohydrologiczne rzek miejskich były przedmiotem projektu o zasięgu interkontynentalnym, którego istotnym uczestnikiem był Uniwersytet Łódzki (UNESCO IHP; Zalewski, Wagner-Lotkowska, red. 2004).

Zagadnienia zrównoważonego gospodarowania zasobami miejskich rzek są przedmiotem trwającego jeszcze programu, w którym uczestniczy między innymi polski partner – Uniwersytet Łódzki (SWITCH). Przedmiotem projektu realizowanego w ramach INTERREG IIIb w „starej” Unii Europejskiej należącej do zlewiska Morza Północnego jest kształtowanie jakości przestrzeni nadrzecznej (B-SURE). Żaden z wymienionych projektów nie koncentrował się na obszarze Europy Środkowej, jednak każdy z nich wniósł elementy strategii rewitalizacji przestrzeni nadrzecznych, nadające się do zaaplikowania w tym regionie.

3. POLSKIE PRZEDSIĘWZIĘCIA NA RZECZ REWITALIZACJI MIEJSKICH RZEK I PRZESTRZENI NADRZECZNYCH

3.1. Metoda pracy

W ramach projektu, w okresie od stycznia do sierpnia 2009 roku, przeanalizowano 21 inicjatyw rewitalizacyjnych poświęconych dolinom rzecznych w miastach południowej części Polski. Przeprowadzono analizę publicznie dostępnych informacji o projektach, ankietowanie podmiotów realizujących analizowane przedsięwzięcia z wykorzystaniem specjalnie opracowanych kwestionariuszy oraz, w kilku przypadkach, uzupełniające obserwacje terenowe.

3.2. Tematyka przedsięwzięć rewitalizacyjnych

Wśród analizowanych przedsięwzięć 11 jest w fazie wdrażania (w przypadku projektów lokalnych podjęto różne działania inwestycyjne, a w przypadku regionalnych przynajmniej sformalizowano dane przedsięwzięcie jako porozumienie gmin lub stowarzyszenie), 10 natomiast znajduje się w fazie studialnej. Do tej pory żaden projekt rewitalizacji rzeki lub doliny rzecznej nie doczekał się całkowitego wdrożenia lub chociażby zaawansowanej fazy. Przedsięwzięcia będące we wstępnej fazie realizacji i te, które są dopiero przedmiotem planowania, zestawiono w tabelicy 1.

Tablica 1. Lokalne lub regionalne inicjatywy na rzecz rewitalizacji przestrzeni nadrzecznych w południowej części Polski

Nr	Rzeka	Region	Miasto	Status (II połowa 2009 r.)	Główny temat projektu	Dodatkowe tematy uwzględnione w projekcie
1	2	3	4	5	6	7
1	Nysa	Dolny Śląsk	Nysa	studium lokalne	odbudowa dawnego systemu hydrotechnicznego	system użytkowania terenu, otwarte przestrzenie zielone
2	Nysa	Dolny Śląsk	Nysa	studium lokalne	system użytkowania terenu w dolinie rzecznej	system hydrotechniczny
3	Odra	Dolny Śląsk	Wrocław	wdrażanie	system użytkowania terenu w dolinie rzecznej	turystyka wodna
4	Bóbr	Dolny Śląsk	Bolesławiec	wdrażanie	przywrócenie walorów krajobrazowych	system użytkowania terenu w dolinie, przywrócenie walorów rekreacyjnych
5	Odra	Śląsk Opolski	Opole	studium lokalne	przywrócenie walorów krajobrazowych	system użytkowania terenu w dolinie
6	Olszynka	Śląsk Opolski	Opole	studium lokalne	odtworzenie korytarza ekologicznego	system użytkowania terenu w lokalnej zlewni
7	Prószkowska	Śląsk Opolski	Opole	studium lokalne	system użytkowania terenu w lokalnej zlewni	odtworzenie korytarza ekologicznego
8	Swornica	Śląsk Opolski	Opole	studium lokalne	system użytkowania terenu w lokalnej zlewni	odtworzenie korytarza ekologicznego
9	Szarlejka	Gómy Śląsk	Radzionków, Bytom, Piekary	studium lokalne	eliminacja zanieczyszczeń	system użytkowania terenu w dolinie, rekreacja
10	Rawa	Gómy Śląsk	Katowice, Chorzów, Świętochłowice	wdrażanie	system użytkowania terenu w dolinie rzecznej	eliminacja zanieczyszczeń
11	Kłodnica	Gómy Śląsk	Katowice i 8 innych miast	wdrażanie	eliminacja zanieczyszczeń	ochrona przeciwpowodziowa, rekreacja
12	Czarna Przemsza	Gómy Śląsk	Sosnowiec i inne miasta	wdrażanie	eliminacja zanieczyszczeń	odtworzenie korytarza ekologicznego, rekreacja, turystyka wodna

Górnictwo i Środowisko

1	2	3	4	5	6	7
13	Biała Przemsza	Gómy Śląsk Małopolska	Dąbrowa Gómicza, Olkusz i inne	wdrażanie	poprawa stanu ekosystemu rzecznego	ochrona przeciwpowodziowa, eliminacja zanieczyszczeń
14	Rakówka	Region Łódzki	Bełchatów	wdrażanie	eliminacja zanieczyszczeń	system użytkowania terenu w dolinie, rekreacja
15	Sokołówka	Region Łódzki	Łódź	wdrażanie	odtworzenie korytarza ekologicznego	renaturyzacja koryta rzecznego, retencja
16	Łódka	Region Łódzki	Łódź	wdrażanie	poprawa parametrów hydrotechnicznych i hydraulicznych koryta rzecznego	ochrona przeciwpowodziowa
17	Jasień	Region Łódzki	Łódź	studium lokalne	odtworzenie korytarza ekologicznego	renaturyzacja koryta rzecznego
18	Brzeźnica	Region Kielecki	Jędrzejów	wdrażanie	poprawa parametrów hydrotechnicznych koryta rzecznego	rekreacja
19	Nida	Region Kielecki	Pińczów	studium lokalne	system użytkowania terenu w dolinie rzecznej	odtworzenie ekosystemu wodnego, turystyka, rekreacja
20	Wisła	Małopolska	Kraków	wdrażanie	infrastruktura dla rekreacji i turystyki wodnej	dziedzictwo kulturowe
21	Czechówka, Czerniejówka	Małopolska	Lublin	studium lokalne	system użytkowania terenu w dolinie rzecznej	eliminacja zanieczyszczeń, rekultywacja, rekreacja
22	Słepiołka – projekt REURIS	Gómy Śląsk	Katowice	wdrażanie	rewitalizacja przestrzeni nadrzecznej, odtworzenie korytarza cieką	odtworzenie krajobrazu, retencja, ulepszenia hydrotechniczne, rekreacja

Uwaga: W ostatnim wierszu (nr 22) – charakterystyka przedsięwzięcia lokalnego w ramach projektu REURIS.

Tablica 2. Kluczowe tematy (aspekty) przedsięwzięć rewitalizacyjnych wdrażanych w południowej części Polski

Nr	Środowiskowe	Planistyczne	Spoleczne	Ekonomiczne
3		planowanie rozwoju miasta lub dzielnicy, system użytkowania terenu	rekreacja, turystyka wodna	
4		system użytkowania terenu	rekreacja	korzyści z rekreacji
10		planowanie rozwoju miasta lub dzielnicy	szlaki spacerowe	
11	Ochrona przed zanieczyszczeniem	planowanie regionalne		
12	Ochrona przed zanieczyszczeniem	planowanie regionalne	rekreacja	
13	Stan ekosystemu wodnego		odpowiedzialność za zasoby przyrody	korzyści z bioróżnorodności
14	Ochrona przed zanieczyszczeniem		rekreacja	koszty alternatywnych sposobów zagospodarowania terenu
15	Bioróżnorodność, stan ekosystemu wodnego	planowanie zlewni lokalnej	dziedzictwo kulturowe	korzyści z bioróżnorodności, z retencji wody i lepszej ochrony przeciwpowodziowej
16		aspekty hydrologiczne/hydropotechniczne		
18		system użytkowania terenu, aspekty hydrologiczne i hydrotechniczne	rekreacja	
20		planowanie miasta i jego dzielnicy	turystyka wodna, dziedzictwo kulturowe	gospodarcza aktywizacja społeczności lokalnej
22	Siedliska przyrodnicze, bioróżnorodność, stan ekosystemu wodnego	planowanie rozwoju miasta/dzielnicy, ulepszenia hydrologiczne i hydrotechniczne, planowanie koncepcyjne	rekreacja, możliwość doświadczania kontaktu z przyrodą, edukacja	korzyści z rekreacji

Uwaga: Numery wierszy odpowiadają numerom przedsięwzięć z tablicy 1, puste pole – aspekt nie należy do kluczowych dla przedsięwzięcia.

Analiza wiodących tematów przedsięwzięć (tabl. 2) wykazała, że jedynie w głównych celach projektu dla Sokołówki (nr 15), uwzględniono aspekty ze wszystkich obszarów tematycznych, składających się na zrównoważone gospodarowanie rzeką miejską, tj. ekologiczne, planistyczne, społeczne i ekonomiczne. W pozostałych przypadkach, z wyjątkiem projektu dla Białej Przemysy, realizatorzy skoncentrowali się raczej na aspektach planistycznych i społecznych, a w mniejszym stopniu na kreowaniu lub ochronie siedlisk i walorów przyrodniczych.

3.3. Zakres zagadnień szczegółowych w zestawieniu z propozycją metodyczną zawartą w projekcie REURIS

W celu opracowania projektu REURIS przyjęto, zgodnie z propozycją partnera ze Stuttgartu, że rewitalizacja miejskich przestrzeni nadrzecznych obejmie kilkadziesiąt zagadnień szczegółowych (tabl. 3a, b, c, d). Wszyscy partnerzy projektu REURIS analizowali projekty rewitalizacyjne już realizowane lub planowane w ich regionach z wykorzystaniem tych samych zagadnień. Dzięki takiemu podejściu, przedstawione poniżej rezultaty są dobrym materiałem porównawczym do wykorzystania w późniejszej fazie realizacji projektu.

Można by oczekiwać, że zagadnieniom środowiskowym (tabl. 3a) będzie przypisane szczególnie duże znaczenie. Tak jednak nie jest; eksponowane miejsca mają one jedynie w projektach dla Białej Przemysy, Czarnej Przemysy, Sokołówki, a w węższym zakresie dla Kłodnicy. W pozostałych przedsięwzięciach liczba poruszanych zagadnień środowiskowych jest niewielka lub aspekt ten w ogóle nie pojawia się. Zwraca uwagę brak powiązania zdecydowanej większości projektów z aspektem środowiskowym ochrony przeciwpowodziowej, a także całkowite nieuwzględnienie ochrony wód podziemnych, gleb, kształtowania lokalnego klimatu oraz możliwości odsłaniania skolektorowanych cieków.

Tablica 3a. Zagadnienia środowiskowe uwzględnione we wdrażanych przedsięwzięciach

Zagadnienia środowiskowe	Numer projektu											
	3	4	10	11	12	13	14	15	16	18	20	22
Możliwość przemieszczania się zwierząt					X	X						X
Siedliska/stanowiska roślin chronionych				X	X	X		X				X
Siedliska dla zwierząt					X	X		X				X
Bioróżnorodność					X	X		X				X
Ochrona przeciwpowodziowa (aspekt środowiskowy)				X				X				X
Ochrona przed zanieczyszczeniem/skażeniem			X	X	X		X					X
Wody podziemne												X
System kanalizacyjny			X	X	X				X			X
Użytkowanie terenu w zlewni	X							X				X
Gleby												
Klimat lokalny, przewietrzanie terenu												
Odsłonięcie skolektorowanego cieku												X
Stan/potencjał ekologiczny rzeki							X		X			X

Uwaga: numery kolumn odpowiadają numerom przedsięwzięć z tablicy 1; pogrubiona czcionka oznacza, że danemu zagadnieniu przypisano szczególnie duże znaczenie; pole puste oznacza pominięcie danego zagadnienia w przedsięwzięciu; ostatnia kolumna – przedsięwzięcie lokalne w ramach projektu REURIS.

Wśród zagadnień ekonomicznych (tabl. 3b) najczęściej dostrzega się ograniczenia wynikające z kosztów realizacji projektu przeciwstawiane oczekiwany korzyściom z poprawy warunków rekreacji. Bierze się również pod uwagę korzyści wynikające z usuwania zanieczyszczeń oraz – rzadziej – z retencjonowania wód lub z oczekiwanej aktywizacji gospodarczej lokalnej społeczności. W ogóle nie są dokumentowane oczekiwane korzyści wynikające z usprawnienia funkcjonowania publicznie dostępnej informacji, z poprawy stanu wód podziemnych, gruntu/gleb, lokalnego klimatu. Na ogół nie oczekuje się też, aby przedsięwzięcie skutkowało wzrostem wartości nieruchomości. Równocześnie nie eksponuje się przewidywanych kosztów utrzymania terenu po realizacji przedsięwzięcia lub kosztów wynikających ze zmniejszenia intensywności użytkowania terenu zlewni.

Tablica 3b. Zagadnienia ekonomiczne uwzględnione we wdrażanych przedsięwzięciach

Zagadnienia ekonomiczne	Numer projektu											
	3	4	10	11	12	13	14	15	16	18	20	22
Korzyści z usprawnienia pozyskiwania publicznej informacji												X
Wzrost wartości nieruchomości w okolicy		X										X
Zwiększenie dobrostanu bioróżnorodności				X	X	X		X				X
Korzyści z poprawy warunków rekreacji dla mieszkańców	X	X		X	X		X			X		X
Korzyści wynikające z lepszej ochrony przeciwpowodziowej oraz wykorzystanych możliwości naturalnej retencji		X				X		X		X		X
Zyski i korzyści wynikające z podczyszczenia wód/usunięcia zanieczyszczeń i ewentualnego skażenia			X		X	X	X	X				X
Korzyści z poprawy stanu wód podziemnych												
Koszty realizacji projektu	X	X	X				X	X		X	X	X
Koszty zmniejszenia intensywności użytkowania terenu w zlewni												X
Skutki dla gruntu/gleby/ziemi												
Koszty utrzymania terenu												X
Korzyści z lokalnego systemu napowietrzania oraz poprawy klimatu lokalnego												
Aktywizacja gospodarcza lokalnej społeczności	X	X								X	X	X

Uwaga: ostatnia kolumna – przedsięwzięcie lokalne w ramach projektu REURIS.

Zagadnienia społeczne, eksponowane w analizowanych przedsięwzięciach (tabl. 3c), to przede wszystkim kreowanie możliwości rekreacji i spacerów, ewentualnie także włączenie doliny w ponadlokalne ciągi piesze lub rowerowe. Nie dostrzega się możliwości kreowania pozytywnych interakcji społecznych, na przykład w związku z partycypacją lokalnej ludności w realizacji projektu. Przedsięwzięcia te zwykle nie wiążą się również ze świadomym kreowaniem możliwości kontaktu z przyrodą lub z umożliwieniem niektórych nietypowych form aktywności fizycznej; zwykle też nie dostrzega się możliwości edukacji społecznej.

Tablica 3c. Zagadnienia społeczne uwzględnione we wdrażanych przedsięwzięciach

Zagadnienia społeczne	Numer projektu											
	3	4	10	11	12	13	14	15	16	18	20	22
Możliwość doświadczenia kontaktu z przyrodą						X						X
Spacery (lokalne)	X	X	X		X		X	X		X	X	X
Miejsce na długodystansowych szlakach pieszych	X		X		X						X	X
Ścieżki rowerowe			X		X		X	X			X	X
Zrównoważony rozwój/odpowiedzialność za środowisko						X		X				X
Prośrodowiskowe (tematyczne) place zabaw		X										X
Zaplanowane miejsca spotkań/odpoczynku	X	X									X	X
Możliwość rekreacji	X	X	X	X	X		X	X		X	X	X
Walory edukacyjne				X	X							X
Turystyka wodna	X				X							X
Nawiązania do dziedzictwa kulturowego i historycznego	X	X						X			X	X
Sporty ekstremalne i inne ryzykowne formy aktywności												
Polepszenie lokalnych interakcji społecznych												X

Uwaga: ostatnia kolumna – przedsięwzięcie lokalne w ramach projektu REURIS.

Zagadnienia planistyczne i przestrzenne (tabl. 3d) są bardzo eksponowane we wszystkich przedsięwzięciach. Wyraźnie jest przedstawiane powiązanie ze sferą planowania rozwoju miasta (dla projektów ponadlokalnych – także z zagospodarowaniem przestrzennym regionu); większość przedsięwzięć ma także sprecyzowane ramowe plany finansowe i harmonogramy realizacji. Duże znaczenie przywiązuje się do planowania ulepszeń hydrotechnicznych i planowania ochrony przeciwpowodziowej. Z powyższym kontrastuje pomijanie planowania zlewniowego, będącego ważnym elementem wdrażania Ramowej Dyrektywy Wodnej, a także nieuwzględnianie problemów własnościowych i innych, związanych z dostępnością terenu. Można przypuszczać, że za pomijaniem problemów własnościowych kryje się milczące założenie o braku możliwości pozyskiwania terenów (np. odkupywania przez samorząd) w celu realizacji przedsięwzięć rewitalizacyjnych.

Tablica 3d. Zagadnienia planistyczne i przestrzenne uwzględnione we wdrażanych przedsięwzięciach

Zagadnienia planistyczne i przestrzenne	Numer projektu											
	3	4	10	11	12	13	14	15	16	18	20	22
Zagospodarowanie przestrzenne w skali regionalnej			X	X	X	X						
Planowanie miasta i dzielnic	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Planowanie krajobrazu	X	X			X	X		X			X	X
Dostępność gruntów								X			X	X
Problemy własnościowe												X
System użytkowania terenu	X	X			X	X				X		X
Ochrona przeciwpowodziowa (aspekt planistyczny)		X		X		X		X	X			X
Ulepszenia hydrologiczne i hydrotechniczne		X	X	X		X		X	X	X		X
Planowanie zużycia materiałów	X	X	X					X	X		X	
Plany finansowe	X	X	X		X	X	X	X	X		X	X
Czas realizacji	X	X			X	X	X	X	X		X	X
Plany budowlane	X	X	X				X	X	X		X	X
Planowanie koncepcyjne	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Planowanie zlewniowe								X				X

Uwaga: ostatnia kolumna – przedsięwzięcie lokalne w ramach projektu REURIS.

3.4. Zakres informacji środowiskowej i przestrzennej dla rewitalizacji miejskich dolin rzecznych

Przytoczone we wstępie niniejszego artykułu podręczniki amerykańskie i projekty europejskie, szczególnie URBEM i SMURF, zawierają szczegółowe wskazówki dotyczące zakresu informacji niezbędnych do prawidłowego zaplanowania i zaprojektowania działań rewitalizacyjnych dla małych rzek miejskich i ich zlewni. Można w nich znaleźć także przykładowe struktury baz danych.

Tablica 4. Znaczenie informacji środowiskowej i przestrzennej w świetle analizy przedsięwzięć rewitalizacyjnych wdrażanych w południowej Polsce

Rodzaj lokalnych danych środowiskowych oraz o użytkowaniu terenu w odniesieniu do odcinka cieku i jego bezpośredniej zlewni	Znaczenie dla rewitalizacji dolin niewielkich cieków (w świetle analizowanych projektów)	Znaczenie dla rewitalizacji dolin dużych rzek (w świetle analizowanych projektów)	Znaczenie dla dolin małych rzek miejskich (w świetle światowego stanu wiedzy)
Granice lokalnej zlewni	niezbyt istotne	niezbyt istotne	bardzo istotne
Geomorfologia (mapy topograficzne, fotografia satelitarna, sieć hydrograficzna, mokradła, strome zbocza, doliny, gleby)	bardzo istotne	bardzo istotne	bardzo istotne
Hydrologia (wielkość przepływów, jakość wód powierzchniowych)	istotne	istotne	bardzo istotne
Hydrogeologia (zwierciadło wód podziemnych, dane jakościowe i ilościowe o zasobach, zagrożenie zanieczyszczeniem, ochrona)	niezbyt istotne	niezbyt istotne	bardzo istotne
Tereny zalewowe	niezbyt istotne	istotne	bardzo istotne
Ochrona przyrody (rezerваты i inne formy powierzchniowe, pomniki przyrody, stanowiska chronionych gatunków, siedliska chronione)	istotne	niezbyt istotne	bardzo istotne
Tereny zielone (lasy, parki, kompleksy ogrodów, zadrzewienia na terenach porzuconych)	istotne	niezbyt istotne	bardzo istotne
Morfologia cieku	istotne	niezbyt istotne	bardzo istotne (kluczowe)
Obiekty naruszające ciągłość korytarza cieku (budowle wodne, mosty, obwałowania, rurociągi, płoty, zabudowa kubaturowa, skolektorowane odcinki cieku)	istotne	niezbyt istotne	bardzo istotne (kluczowe)
Formy użytkowania terenu	bardzo istotne	bardzo istotne	bardzo istotne
Udział powierzchni uszczelnionych	istotne	niezbyt istotne	bardzo istotne (kluczowe)
Powierzchniowe źródła zanieczyszczeń	istotne	istotne	bardzo istotne
Punktowe źródła zanieczyszczeń	bardzo istotne	niezbyt istotne	bardzo istotne
Wpływy górnicze	nieistotne	nieistotne	istotne
Obiekty dziedzictwa kulturowego	istotne	bardzo istotne	istotne
Miejsca, w których uprzednio były prowadzone działania rewitalizacyjne	niezbyt istotne	niezbyt istotne	bardzo istotne
Infrastruktura liniowa w dolinie rzecznej	istotne	niezbyt istotne	bardzo istotne
Stan/potencjał ekologiczny ekosystemów wodnych, mokradłowych, łądowych	bardzo istotne	bardzo istotne	bardzo istotne (kluczowe)
Planowanie sieci ekologicznych	niezbyt istotne	istotne	bardzo istotne (kluczowe)
Przewidywane uwarunkowania zagospodarowania lokalnej zlewni (opracowania ekofizjograficzne, studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, docelowy stopień zabudowy zlewni, przewidywalne wpływy górnicze, planowane obiekty ochrony przyrody, trendy demograficzne)	nieistotne	nieistotne	bardzo istotne (kluczowe)

W tablicy 4 (ostatnia kolumna) zawarto konkluzje dotyczące znaczenia poszczególnych rodzajów informacji, wynikające z analizy wspomnianej literatury światowej.

W dwóch środkowych kolumnach zestawiono uogólnione konkluzje o tym, jak postrzegają znaczenie tych informacji autorzy analizowanych polskich przedsięwzięć rewitalizacyjnych. Jako „duże rzeki” przyjęto w poniższej tablicy cieki o powierzchni zlewni przekraczającej, dla fragmentu obejmującego przedmiot rewitalizacji, 100 km².

Im mniejsza rzeka, tym większe znaczenie autorzy przedsięwzięć są skłonni przypisywać danym o użytkowaniu terenów nadrzecznych, a także czynnikom presji środowiskowej i jest to podejście zgodne z aktualnym stanem wiedzy specjalistycznej. Równocześnie jednak niedoceniana okazuje się delimitacja lokalnej zlewni, diagnoza powierzchniowych źródeł zanieczyszczenia, morfologia cieku i jego korytarza, a także docelowy zakres zagospodarowania lokalnej zlewni i stopień jej uszczelnienia. Nie zawsze też w dokumentacji programowej jest wyeksponowane odniesienie do lokalizacji terenów zalewowych, a także odniesienie do ponadlokalnych sieci ekologicznych. Nie zawsze też są wyciągane wnioski z działań rewitalizacyjnych, jakie już wcześniej realizowano lub próbowano realizować w danej dolinie rzecznej.

4. Dyskusja i Podsumowanie

4.1. Planowanie przedsięwzięć rewitalizacyjnych

Pomimo udziału partnerów polskich w kilku projektach międzynarodowych, wymienionych we wstępnej części artykułu, w Polsce jeszcze nie określono zakresu informacji środowiskowej i przestrzennej dla rewitalizacji miejskich rzek i przestrzeni nadrzecznych, nie spisano też zasad pozyskiwania i przetwarzania takich danych. Nie wypracowano również procedur współpracy z ekspertami, komunikacji ze środowiskami lokalnymi oraz publicznego planowania działań rewitalizacyjnych. Z przytoczonych analiz wynika, że poza projektem REURIS tylko łódzkie przedsięwzięcie dla Sokołówki odpowiada kryteriom wszechstronnego działania rewitalizacyjnego dla miejskiej doliny rzecznej. Generalnie, w południowej Polsce brak było takiego podejścia do rewitalizacji miejskich przestrzeni nadrzecznych, które integrowałoby zagadnienia środowiskowe, społeczne, ekonomiczne i planistyczne. Projekty lokalne w większości dotyczą terenów nadrzecznych, ale nie samej rzeki. W planach przedsięwzięć, o ile dotyczą one samej rzeki, często zdarza się tradycyjne podejście, zgodne z kanonem „twardej” hydrotechniki.

Planowane przedsięwzięcia rewitalizacyjne mają w większości charakter branżowy – dotyczą np. rozbudowy infrastruktury kanalizacyjnej, gospodarki zielenią albo tworzenia warunków dla rekreacji. W większości planowanych przedsięwzięć przestrzenne aspekty rewitalizacji doliny rzecznej są traktowane raczej jako uzupełnienie lokalnych przedsięwzięć społecznych lub infrastrukturalnych. Na ogół nie sporządza się oddzielnych analiz specjalistycznych lecz bazuje na zapisach studiów uwarunkowań lub miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Branżowe podejście powoduje, że w planowanych przedsięwzięciach nie bierze się pod uwagę lokalnego cyklu wodnego; nie deklaruje się też, że rewitalizacja może przyczynić się do poprawy lokalnego klimatu, nie dostrzega powiązań z ochroną lub odbudową zasobów wód podziemnych. Na ogół pomija się też ważne elementy społeczne, jak na przykład

umożliwianie bezpiecznego fizycznego kontaktu z wodą oraz możliwość realizacji celów edukacyjnych.

W związku z brakiem planów gospodarowania zasobami zlewni, planowane przedsięwzięcia nie są odnoszone do wdrażania Ramowej Dyrektywy Wodnej. Ponadto, nie jest deklarowane działanie na rzecz poprawy stanu/potencjału ekologicznego rzek. Brak jest także odniesień do wskaźników stanu/potencjału ekologicznego. Ogólnie mało jest zamierzeń nakierowanych na kreowanie siedlisk przyrodniczych w dolinach rzecznych (wyjątki: projekt dla Sokołówki w Łodzi, program dla Białej Przemszy, program dla Czarnej Przemszy). Załedwie w kilku planowanych przedsięwzięciach bierze się pod uwagę zwiększenie retencji wód w dolinie rzecznej.

Planowane przedsięwzięcia rewitalizacyjne z reguły nie bazują na analizie lokalnej zlewni, gdyż z założenia odnoszą się do skali dzielnicy miasta lub osiedla; szczególnie brak jest rozpoznania lokalnych uwarunkowań hydrograficznych, zmienionych w wyniku urbanizacji. Innym niedostatkiem jest ograniczenie wykorzystania narzędzi GIS do administrowania danymi i ich integracji bez wykorzystania GIS w planowaniu działań rewitalizacyjnych. Taki stan rzeczy może wynikać z braku poradników/podręczników metodycznych związanych z planowaniem rewitalizacji dolin rzecznych w polskich uwarunkowaniach oraz niemal zupełnego braku tłumaczeń poradników opracowanych w USA lub Europie Zachodniej.

W przedsięwzięciach przygotowywanych przez samorzady zwraca uwagę pasywność wyrażająca się w ograniczaniu planowania do bieżącej perspektywy Funduszy Strukturalnych (2013 r.) oraz w całkowitym pomijaniu terenów niebędących obecnie we władaniu samorządowym; nie planuje się współpracy z zewnętrznymi podmiotami władającymi terenami nadrzecznymi ani przejmowania takich terenów.

4.2. Realizacja przedsięwzięć rewitalizacyjnych

W miastach południowej części Polski nie przeprowadzono rewitalizacji żadnej rzeki i jej doliny, a rozpoczęte procesy znajdują się w początkowej fazie wdrażania. Niestety, żadne z wdrażanych przedsięwzięć nie jest częścią długoterminowego, lokalnego programu z harmonogramem realizacji wykraczającym poza 2013 rok (wyjątek: projekt dla Sokołówki w Łodzi, gdzie jednak działania są „odsuwane” w czasie i ograniczane ze względu na brak funduszy). Jedyne programy regionalne (nr 9, 10, 11, 12, 13), które doczekały się prób wdrożenia, stanowią w istocie lokalne inicjatywy. W zasadzie żaden z nich nie zawiera analiz ani planów ponadlokalnej koordynacji działań odniesionych do skali zlewni rzecznej.

Większość wdrażanych projektów jest skierowana głównie na eliminację zanieczyszczeń i tworzenie rekreacji na terenie nadbrzeżnym. Niemal brak jest wdrożeń, których przedmiotem byłaby poprawa stanu (lub potencjału) ekologicznego rzeki. Wynika to częściowo z faktu, że ani „korytarz rzeczny”, ani jakiegokolwiek odpowiadające temu pojęcie, nie jest stosowane w planowaniu zagospodarowania przestrzennego miast. Kolejna zauważalna trudność wynika z faktu, że pod pojęciem „bioróżnorodność” w przedsięwzięciach rewitalizacyjnych często kryje się konserwatorska ochrona istniejących zasobów przyrody, a jeśli występują w nich elementy kreacji – to dotyczą jedynie zieleni urządzonej, a nie siedlisk przyrodniczych.

4.3. Planowanie i współpraca

Tylko w nielicznych przypadkach inicjatywy na rzecz rewitalizacji są przygotowywane na podstawie porozumień ponadgminnych i zazwyczaj inicjatorem takiego porozumienia jest odpowiednie stowarzyszenie obywateli, a nie samorząd. Równie nieliczne są inicjatywy subregionalne na rzecz rewitalizacji, podejmowane we współpracy między władzą samorządową, organizacjami pozarządowymi i instytucjami naukowymi.

Dotychczas nie wypracowano propozycji procedur osiągnięcia społecznego konsensusu w sprawie zarządzania miejskimi przestrzeniami nadrzecznymi. Wynika to częściowo z faktu, że nie było jak dotychczas, żadnego wdrożenia lokalnego ani nawet projektu lokalnego, wypracowanego z udziałem lokalnych społeczności lub organizacji pozarządowych. Jeśli planowanie przedsięwzięcia rewitalizacyjnego odbywało się z udziałem lokalnej społeczności, to jedyną formą uczestnictwa była akceptacja dokumentacji przygotowanej przez specjalistów na zlecenie urzędu miasta. Obecnie, poza REURIS, tylko w Łodzi (projekt dla Sokołówki) działania są planowane we współpracy samorządu i instytucją naukową.

5. KONKLUZJE

Planowanie i realizacja społecznie oczekiwanego, a jednocześnie trudnego przedsięwzięcia, jakim jest rewitalizacja miejskiej rzeki, wymaga wiedzy i umiejętności wynikających z wcześniejszych doświadczeń tego typu. Z uwagi na to, że zagadnienie to jest w Polsce nowe, a specjalistyczne poradniki opracowane w innych państwach nie są u nas szeroko rozpowszechnione, próby przedsięwzięć rewitalizacyjnych napotykać na trudne do przełamania bariery. Szczególnie dotkliwy jest brak odniesienia działań do realiów lokalnej zlewni rzeki i jej doliny oraz ciągle jeszcze dominujące branżowe podejście do rewitalizacji. Projekt REURIS jest próbą przełamania tego stanu rzeczy i przeniesienia na polski grunt podejścia w jednakowym stopniu uwzględniającego środowiskowe, społeczne, ekonomiczne i przestrzenne aspekty rewitalizacji doliny rzecznej. W najbliższych latach inicjatorzy działań rewitalizacyjnych będą musieli pokonać wiele przeszkód – istniejące uwarunkowania są bowiem następujące:

- brak jest wyraźnych reguł partnerstwa publiczno-prywatnego, co prowadzi do braku oddolnych inicjatyw na rzecz rewitalizacji przestrzeni nadrzecznych,
- brak jest gremiów/instytucji doradczych, kompetentnych do planowania lub wdrażania projektów odbudowy walorów przyrodniczych, w tym w przestrzeniach nadrzecznych,
- struktury organizacyjne urzędów miast nie odpowiadają potrzebom planowania i wdrażania rewitalizacji dolin rzecznych; kompetencje w zakresie zarządzania tymi przestrzeniami są zwykle rozdzielone między wiele wydziałów,
- administratorzy wód nie okazują zainteresowania rewitalizacją przestrzeni nadrzecznych; ich aktywność ogranicza się do formalnego uzgadniania przedsięwzięć podmiotów zewnętrznych.

Literatura

1. AQUASTRESS (aquastress.net).
2. Boitsidis A., Gurnell A. (2006): Environmental Sustainability Indicators for Urban River Management (smurf-project.info).
3. B-SURE (b-sure-interreg.net).
4. Centre for Watershed Protection (cwp.org/Resource_Library/Watershed_Management/planning.htm).
5. FISRWG Stream Corridor Restoration: Principles, Processes, and Practices. By the Federal Interagency Stream Restoration Working Group (FISRWG) (15 Federal agencies of the US gov't). GPO Item No. 0120-A; SuDocs No. A 57.6/2:EN 3/PT.653.
6. Gurnell A. (2007): Urban River Survey Manual. Centre for Environmental Assessment, Management & Policy (kcl.ac.uk/ceamp).
7. INWATER (inwaterproject.org).
8. REURIS CE. Revitalisation of Urban River Spaces (www.reuris.gig.eu).
9. Schueler T. (2004): An Integrated Framework to Restore Small Urban Watersheds. CWP Urban Subwatershed Restoration Manual Series. No. 1. Version 1.0. March 2004.
10. Schueler T., Brown K. (2004): Urban Stream Repair Practices. Urban Subwatershed Restoration Manual No. 4, CWP-USEPA.
11. Schueler T., Kitchell A. et al. (2005): Methods to Develop Restoration Plans for Small Urban Watersheds. Urban Subwatershed Restoration Manual No. 2. CWP-USEPA.
12. SMURF Project Methodology and Techniques. Produced by Environment Agency King's College London, University of Birmingham and HR Wallingford Ltd, in association with Wallingford Software Ltd. July 2003 (smurf-project.info/methodologyreport.pdf).
13. SWITCH (switchurbanwater.eu).
14. UNESCO IHP (www.unesco.org/water/ihp).
15. URBEM (urbem.net/project-outputs.html).
16. Zalewski M., Wagner-Lotkowska I., red. (2004): Integrated Watershed Management – Ecohydrology and Phytotechnology-Manual. UNESCO IHP, UNEP IETC.

Recenzent: dr inż. Paweł Olszewski